

Op zoek naar buitenlandse kaartboeken

Kaartboeken zijn tot boek gebonden series manuscriptkaarten waarop een perceelsgewijze kartering van individueel grondbezit is weergegeven. Grootgrondbezitters lieten vanaf de zestiende eeuw hun grondbezit karteren. Ook bestuurlijke eenheden lieten hun territorium in kaart brengen in verband met het heffen van grondbelasting. Eén van de aspecten van mijn promotieonderzoek naar kaartboeken is een vergelijking van de Nederlandse kaartboeken met soortgelijke bronnen in het buitenland. In dit artikel zal ingegaan worden op de resultaten van het archiefonderzoek dat ik in 2004 in Engeland en Duitsland uitgevoerd heb.

naar perceelsgewijze kartografie. De belangrijkste onderzoekers op dit gebied zijn Bendall (1992), Harvey (1993) en Fletcher (1995). Een gangbare Engelse term voor prekadastrale kaart is 'property map'. De term 'estate map' wordt omschreven als een subgroep, of genre, van prekadastrale kaarten. Het zijn kaarten van individuele domeinen, bezittingen, in het bezit van één enkele landeigenaar. Ook kaartboeken, in het Engels meestal aangeduid met de term 'estate atlases' [Delano-Smith & Kain, 1999], komen in Groot-Brittannië voor, al richt de literatuur zich met name op perceelkaarten in het algemeen. Van enkele graafschappen, Cambridgeshire en Devon, zijn kartobibliografieën van perceelkaarten samengesteld [Bendall, 1992; Ravenhill & Rowe, 2002].

Anvankelijk werd verondersteld dat kaartboeken een typisch Nederlands en Vlaams verschijnsel waren. Inmiddels is echter gebleken dat ook in andere landen veel tot boek gebonden perceelkaarten voorkomen. Een uitstekend overzicht van de opkomst van kadastrale karteringen in Europa wordt gegeven door [Kain en Baigent, 1992]. Zweden was één van de eerste landen met een centraal georganiseerde nationale kadastrale kartering. Al in 1628 werd de opdracht gegeven om elk dorp met bijbehorende gronden in kaart te brengen. Tegen het eind van de zeventiende eeuw was vrijwel heel Zweden kadastraal opgenomen en gekarteerd in de 'geometriskä jordeböckerna' (geometrische landboeken). Alleen gecultiveerde gronden zijn opgenomen in deze landboeken. De bossen en woeste gronden zijn dus niet in kaart gebracht. Nergens anders in Europa is zo vroeg sprake van een vergelijkbaar uitgebreid kadaster. Het oudste kadaster waarbij alle gronden, dus ook bossen en woeste gronden, opgenomen werden is het Milaanse 'Censimento' uit de periode 1720-1723. De hele staat Milaan is hierin op de schaal 1:2000 in kaart gebracht. Dit gekarteerde kadaster is uitgevoerd onder leiding van Johann Jakob Marinoni. In Italië komen ook veel kaartboeken van particulier en institutioneel grondbezit voor.

drs. Martijn Storms, promovendus historische kartografie aan de Universiteit Utrecht.

Uit de literatuur bleek al dat er in Engeland veel kaartboeken vervaardigd zijn. In april 2004 heb ik vijf verschillende archieven en bibliotheken in Engeland bezocht: British Library (Londen), Cambridge University Library, Hampshire Record Office (Winchester), London Metropolitan Archives en West Yorkshire Archive Service (Leeds). Al deze instellingen waren in het bezit van één of meer kaartboeken. Aan de hand van enkele voorbeelden schets ik hier de aard en verscheidenheid van de Engelse kaartboeken.

Kroondomeinen

Eén van de bekendste en fraaiste kaartboeken in Engeland is het kaartboek van de kroondomeinen van Windsor. Dit kaartboek is in 1607 vervaardigd door John Norden. Dit luxe uitgevoerde perkamenten boek bevat zeventien kaarten van het landgoed Windsor. De eerste kaart is een perspectieftekening van Windsor Castle. De tweede kaart is een overzichtskaart van het hele landgoed. De overige kaarten tonen steeds een deel van het landgoed. Opvallend

Onderzoek in Engeland

In internationaal opzicht neemt het Verenigd Koninkrijk een vooraanstaande positie in op het gebied van onderzoek

aan dit kaartboek is de mate van detail. Naast topografische elementen als bruggen, torens, boomgaarden, landhuizen en stuwmeertjes zijn ook herten ingetekend. Ook is er een tabel met het aantal herten in het kaartboek opgenomen [Harvey, 1996]. Op de kaart van 'Bislete Parke' is zelfs een jager met een hond getekend. Van dit kaartboek zijn twee exemplaren vervaardigd. Een daarvan is opgedragen aan de Prince of Wales en bevindt zich in de Koninklijke Archieven in Windsor Castle. Het andere exemplaar is opgedragen aan de koning en bevindt zich nu in de British Library. Omdat dit exemplaar voor de koning zelf bestemd was, heeft landmeter Norden 'zichzelf overtroffen als kunstenaar' [Barber, 1992].

Particulier grondbezit

De meeste kaartboeken in Engeland zijn vervaardigd in opdracht van particulieren. Individuele grootgrondbezitters, met name de adel, lieten vanaf het eind van de zestiende eeuw hun grondbezit in kaart brengen. Een zeer fraaie kaart is afkomstig uit een kaartboek van het grondbezit van de burgemeester, baljuws en schepenen van Winchester. Het getoonde fragment van deze kaart laat zien hoe gedetailleerd en veelzijdig de informatie is die in kaartboeken gevonden kan worden. Verschillende typen grondgebruik zijn te onderscheiden. Zo zijn bospercelen en boomgaarden weergegeven met boompjes. Akkerbouwgronden zijn te herkennen aan de arceringen die de ploegrichting

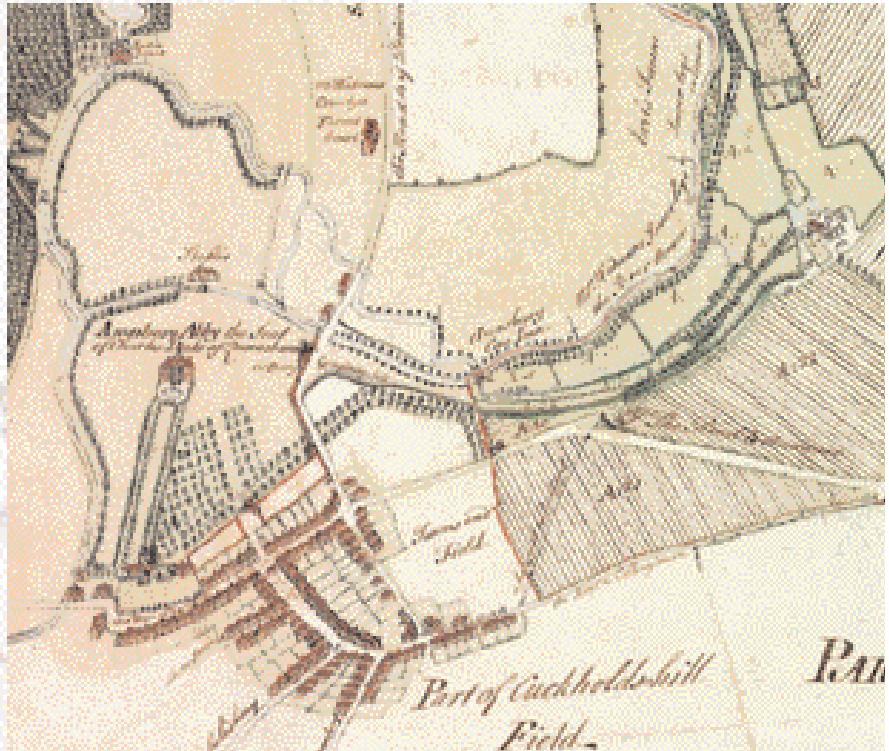

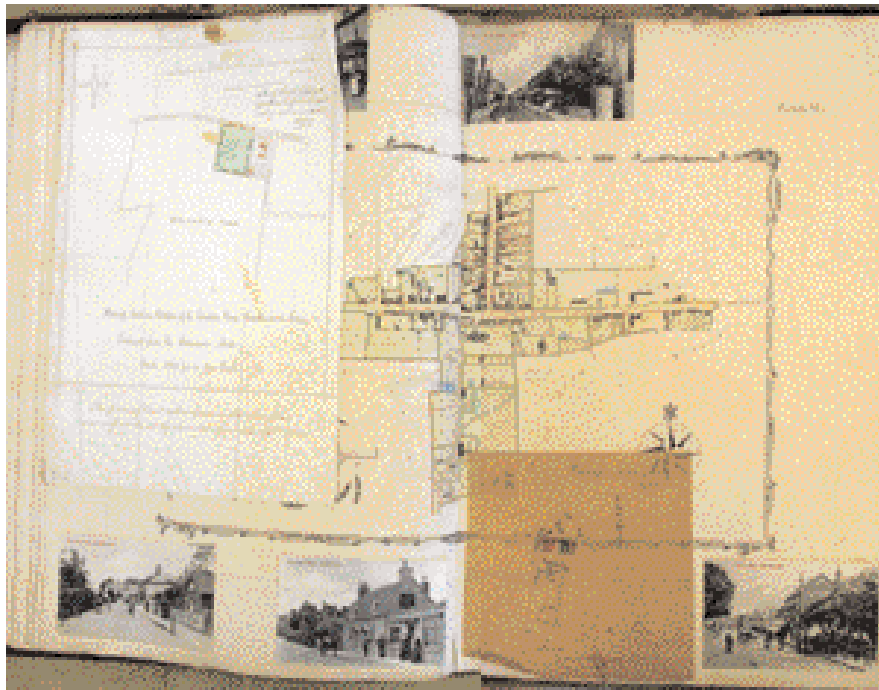
Fig. 1. Fragment van de eerste kaart uit het kaartboek van het grondbezit van de burgemeester, baljuws en schepenen van Winchester (William Godson, 1748).

aangeven. Weilanden zijn groen ingekleurd. Ook is het naburige stadje Amesbury minutieus weergegeven. Opvallend is ook de abdij en het landhuis met oprijlaan en park. Toch zijn dit niet de belangrijkste elementen op de kaart. Het gaat namelijk om de Ratfin Farm en omliggende, genummerde percelen. Deze boerderij ligt rechtsboven in het getoonde kaartfragment (fig. 1). Dit is het particuliere grondbezit dat in dit kaartboek is vastgelegd. Het stadje en het landgoed zijn slechts ter oriëntatie weergegeven.

Fig. 2. De kaart en tabel van Hill Top uit het Nostell Cultivation Book (1886-1930).

In het archief van Nostell Priory, een landgoed in Yorkshire, bevinden zich meerdere kaartboeken uit de negentiende eeuw. Het 'Nostell Cultivation Book' is een zeer opvallend en afwijkend kaartboek. In dit kaartboek, dat aangelegd is in 1886, is tot 1930 bijgehouden welke gewassen er

per perceel verbouwd werden. Hier had het kaartboek een functie als administratie voor de vruchtwisseling. In plaats van namen van pachters of pachtsummen is hier in tabellen bijgehouden waar elk perceel voor gebruikt werd. We bekijken hier het kaartje van 'Hill Top' (fig. 2). Met kleuren is het verschil tussen weilanden (groen) en akkers (geelbruin) weergegeven. In de tabel naast de kaart is per jaar en per perceel bijgehouden welk gewas er verbouwd werd. Als we de vruchtwisseling van perceel 256 analyseren dan zien we dat er vanaf 1886 tot 1893 achtereenvolgens gerst, zaden, tarwe, knollen, gerst, erwten en groente, tarwe en haver verbouwd is. Dit kan voor elk perceel tot 1930 bepaald worden. Van de percelen 438 tot 441 zijn de perceelgrenzen later in de kaart gewijzigd. Uit de tabel kan afgeleid worden dat deze percelen in 1889 samengevoegd zijn. Deze oorspronkelijke akkergronden worden vanaf dat jaar gebruikt als weiden.

Fig. 3. Folio 17 uit het kaartboek van King James Hospital uit 1790 met toegevoegde plattegrondjes (1884 en 1925) en ansichtkaarten.

Fig. 4. Fragment uit het kaartboek van de Kleefse enclaves Huissen en Malburgen, [Guionneau], 1733.

Institutioneel grondbezit

Een voorbeeld van institutioneel grondbezit zijn de kaartboeken van King James' Hospital in Londen. In 1617 liet deze instelling haar grondbezit in Balsham, Cambridgeshire, karteren door Thomas Langdon, een van de bekendste Engelse landmeters in de zeventiende eeuw. Deze serie bestaat uit zes kaarten. De eerste kaart is een overzichtskaart en toont de hele heerlijkheid Balsham. De overige vijf kaarten laten steeds een deel van dit aaneengesloten gebied zien. Op deze deelkaarten zijn alle afzonderlijke strookperceeltjes aangegeven waarin de namen van de pachters en de oppervlakten zijn vermeld. Deze perkamenten kaarten bevinden zich overigens in een slechte staat omdat ze opgerold bewaard worden. In 1790 liet het gasthuis een nieuw kaartboek van Southminster vervaardigen. In dit omvangrijke kaartboek zijn veel kaartjes, onder andere op overtrekpapier, en opmerkelijk genoeg ook ansichtkaarten toegevoegd (fig. 3). Ook zijn er veel later toegevoegde potloodaantekeningen te vinden. Deze verwijzen bijvoorbeeld naar andere kaartboeken of grondadministraties: 'for description of lands in Althorne Parish not included in this survey see Survey of 1627 ...' Al deze toevoegingen, die tot ver in de twintigste eeuw dateren, geven aan dat het kaartboek lange tijd als administratie- of archiefbron gebruikt is.

Onderzoek in Duitsland

In september 2004 heb ik vijf Duitse archieven bezocht achtereenvolgens: Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, Stadtarchiv Köln, Hauptstaatsarchiv Münster, Hauptstaatsarchiv Düsseldorf en Landeshauptarchiv Koblenz. Ook in de Duitse archieven zijn een aantal kaartboeken aan het licht gekomen hoewel er hier minder aangetroffen zijn dan in Engeland.

Het Kleefse Kadaster

De meeste kaartboeken en -series in Duitsland zijn van aaneengesloten, bestuurlijke, gebieden. De meest gebruikelijke hiervoor is 'Landesvermessung'. Veel staatjes in het toenmalig verbrokkelde Duitsland lieten hun territorium al in de achttiende eeuw kadastraal opmeten. Hiermee zijn er in Duitsland veel vroeger dan in

Nederland grote regio's gebiedsdekkend en perceelsgewijs opgemeten en in kaart gebracht. Eén van de meest belangrijkste vroege kadasters in Duitsland is het Kleefse kadaster [Kain & Baigent, 1992]. Alle onder het Hertogdom Kleef vallende steden, ambten en heerschappen zijn in het kader van de kadastrale hervorming opgemeten en gekarteerd [Schulte, 1984]. Alleen al in het Hauptstaatsarchiv Düsseldorf bevinden zich tachtig banden die deel uitmaken van dit kadaster. Van veel kaartboeken bestaan meerdere exemplaren. Een aantal van deze tachtig kaartboeken is van voor 1731, voornamelijk uit het begin van de achttiende eeuw. In andere archieven bevinden zich echter ook delen van het Kleefse kadaster. Kleef had tevens een aantal enclaves in Nederland, waaronder Huissen en Malburgen (fig. 4), Zevenaer en de Liemers en Gennepe.

Geestelijke instellingen

Ook individuele grondbezittende instellingen of personen lieten kaartboeken vervaardigen. Met name van kloosters en andere geestelijke instellingen zijn in Duitsland vanaf de zeventiende eeuw kaartboeken vervaardigd. Het is opvallend dat veel kaartboeken van kloosters een aaneengesloten grondgebied representeren. Dit geldt niet voor het grondbezit van de Dommkellnerei van het Domkapittel Münster. In 1670 is een 'kadaster' in vier banden vervaardigd van de onder het kapittel behorende landen. In dit zeer omvangrijke werk, van in totaal ongeveer zestienhonderd bladzijden, is een vaste indeling per hof aangehouden. Na een kaart van de boerderij, de bijgebouwen en de omliggende erven volgen kaarten van losse percelen. Elk hof wordt afgesloten met een 'catalogus'. Op vrijwel elke bladzijde is een perceel afgebeeld.

Ook individuele grondbezittende instellingen of personen lieten kaartboeken vervaardigen. In de omgeving van Mainz was landmeter Andreas Trauttner actief. Er zijn, inclusief kopie-exemplaren, ongeveer negentig losse kaarten en kaartseries van hem bekend. Meer dan de helft hiervan bevindt zich in het Hauptstaatsarchiv Wiesbaden. Daarmee is Trauttner de meest productieve achttiende-eeuwse landmeter in deze regio [Heinemann,

2004]. In het Hauptstaatsarchiv in Wiesbaden bevinden zich elf kaartboeken van Trauttner. Zeven van deze kaartboeken van Trauttner zijn vervaardigd in opdracht van het Ritterstift St. Ferratium. Deze kaartboeken dateren uit 1741, 1742 en 1748. In feite zijn het drie kaartboeken waarvan twee of drie min of meer identieke exemplaren vervaardigd zijn. In de meeste kaartboeken van Trauttner is achterin een overzichtskaart opgenomen (fig. 5).

Drie andere kaartboeken van Trauttner zijn tussen 1756 en 1768 vervaardigd in opdracht van de Grafen von Ostein. Twee van deze kaartboeken hebben betrekking op dezelfde onder Rüdesheim gelegen goederen en dateren uit dezelfde periode, respectievelijk 1767 en 1765-1768. Naast een luxe uitgevoerde exemplaar heeft Trauttner een kleiner, soberder uitgevoerd kaartboekje van dit grondbezit vervaardigd. De wijnbergen, met hun karakteristieke muurtjes, komen hierin goed naar voren (fig. 6).

Fig. 5. Fragment van de overzichtskaart in het kaartboek van de goederen van St. Ferratium in Bleidenstatt, Andreas Trauttner, 1748.

Conclusie

Ook in het buitenland zijn vanaf het eind van de zestiende eeuw veel kaartboeken vervaardigd. In Engeland ligt de nadruk op kaartboeken die vervaardigd zijn om het grondbezit van een adellijk persoon of een instelling te administreren. In Duitsland zijn de meeste kaartboeken vroege vormen van regionale kadasters, opgemaakt ten behoeve van het heffen van grondbelasting. Een onderscheid tussen kaartboeken van administratieve gebieden en individueel grondbezit is in Engeland en Duitsland vaak moeilijk te maken. In veel gevallen was een hele administratieve regio in het bezit van één adellijke heer of instelling. In vergelijking met Nederland was grondbezit in deze landen veel groter en meer aaneengesloten van karakter. In mijn proefschrift zal, onder andere op basis van dit deelonderzoek, de positie van de Nederlandse pre-kadastrale kartografie ten opzichte van andere Europese landen onderzocht worden. ■

Literatuur

- Barber, P., *England II: monarchs, ministers, and maps, 1550-1625*. In: D. Buisseret, *Monarchs ministers and maps: the emergence of cartography as tool of government in early modern Europe*. Chicago/London: University of Chicago Press, 1992, p. 57-98.
- Bendall, A.S., *Maps, land and society; a history with a cartobibliography of Cambridgeshire estate maps c 1600-1836*, Cambridge: University Press, 1992.
- Bendall, A.S., *Dictionary of land surveyors and local map-makers of Great Britain and Ireland 1530-1850 [2nd Edition]*. London: British Library, 1997.
- Delano-Smith, C. & R.J.P. Kain, *English maps: a history*. London: British Library, 1999.
- Fletcher, D.H., *The emergence of estate maps: Christ Church, Oxford, 1600 to 1840*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Harvey, P.D.A., *Maps in Tudor England*. London: Public Record Office / British Library, 1993, p. 78-93.
- Harvey, P.D.A., *English estate maps: their early history and their use as historical evidence*. In: D. Buisseret, *Rural images: estate maps in the old and new worlds*. Chicago/London: University of Chicago Press, 1996, p. 27-61.
- Heere, E., *The use of GIS in historical cartography*. Durban: 21st International Cartographic Conference, 2003, p. 914-920.
- Heinemann, H., *Barocke Kartenkunst am Mittelrhein: der Kurmainzer Geometer Andreas Trauttner (1702-1782) und sein Werk*. Frankfurt: 12. Kartographiehistorisches Colloquium, 2004 (ter perse).
- Kain, R.J.P. & E. Baigent, *The cadastral map in the service of the state: a history of property mapping*, Chicago / London: University of Chicago Press, 1992.
- Ravenhill, M.R. & M.M. Rowe, *Devon maps and map-makers: manuscript maps before 1840*. Exeter: Devon and Cornwall Record Society, 2002.
- Schulte, P.G., *Vom klevischen Grundsteuerregister zur Katasterkarte*. In: G. Hövelmann & H. Steinbring, *250 Jahre Klevisches Kataster*. Kleve: Boss [Schriftenreihe des Kreises Kleve 4], 1984, p. 185-201.

Afgebeelde kaartboeken

- Fig. 1. Atlas of properties belonging to the Mayor, Bailiffs and Aldermen of Winchester at Houghton, Headbourne Worthy, Micheldever, Chawton and Amesbury, William Godson, 1748, 1753-1754. (Hampshire Record Office, Winchester, W/F5/1)
- Fig. 2. Nostell Cultivation Book, 1886-1930. (West Yorkshire Archive Service, Leeds, WYL1352, C3/1/2/8)
- Fig. 3. Survey of the parish of Southminster in the county of Essex, William Cole, 1790. (bijgehouden tot in de 20e eeuw). (London Metropolitan Archives, ACC/1876/MP/3/12)
- Fig. 4. Kaartboek van de Kleefse enclave Huissen en Malburgen, [Guionneau], 1733. (Gelders Archief, Arnhem, toegang 0569, inv.nr. 2988)

Fig. 5. Renovation und grundlegliche Abzeichnung eines hochwürtig-hochadlichen Ritterstifts ad St. Ferratium in Bleidenstatt deren daselbst gelegennem dreijren Hoffgüeteren Mühl sambt allen Wiesen und andren Stückern, Andreas Trauttner, 1748. (Hessisches Hauptstaatsarchiv, Wiesbaden, abt. 14, nr. 672 II)

Fig. 6. Copia deren Seiner Reichsfrey Hochgräflichen Excellenz herrn gräfen Von Ostein gerichtlichen Renovation der Rüdesheimer privat- und -steil güther wie auch die Jährliche Zinsen, Andreas Trauttner, 1765-1768. (Hessisches Hauptstaatsarchiv, Wiesbaden, abt. 124, nr. 1181)

Fig. 6.
Kaart uit het verkleinde kaartboekje van de Rüdesheimer goederen van de Grafen von Ostein, Andreas Trauttner, 1766-1768.

De auteur dankt de Winchester City Council, Lord St. Oswald van Nostell Priory, de Corporation of London en het Hessisches Hauptstaatsarchiv voor de toestemming voor de publicatie van de afbeeldingen.

